

VIAȚA CULTURALĂ ÎN CETĂȚILE GRECEȘTI DIN PONTUL EUXIN*

MĂDĂLINA DANA

Istoria vieții culturale a cetăților grecești din Marea Neagră reprezintă un subiect de două ori periferic: pe de o parte, din punct de vedere geografic, în aceeași măsură pentru antici – care percepeau această regiune ca o margine a lumii locuite, dar și pentru moderni – deoarece specialiștii care se ocupă de viața culturală în antichitate nu sunt interesați, sau sunt foarte puțin, de acest subiect; pe de altă parte, pentru că cercetătorii care au ca obiect de studiu această regiune nu sunt atrași de viața culturală, ci mai degrabă de istoria politică, militară și economică, de artă și arhitectură sau de culte. Rarele studii în acest domeniu sunt fie circumscrise la o anumită regiune, limitată în general de frontierele actuale (cetățile de pe malul bulgăresc, românesc, ucrainean sau rus), fie reduse la anumite aspecte, cum ar fi educația sau fenomenul religios (acesta din urmă trebuind să constituie, de altfel, un domeniu aparte). Unul din scopurile acestei teze a fost, prin urmare, acela de a reuni datele de ordin cultural privitoare la toate cetățile din jurul Mării Negre (incluzând și cele două cetăți din strâmtoarea Bosforului, Bizanțul și Chalcedonul) și de a restabili, în măsura posibilului, diversele configurații antice ale țărmurilor Pontului. Această cercetare reprezintă o istorie a faptelor culturale în sens larg, care, fără a se reduce la o analiză strictă a producțiilor literare și la o istorie intelectuală, și-a propus să acorde o mai mare atenție manifestărilor de ordin cultural apte să pună în evidență elenitatea grecilor din Pont, construcția identității lor și producțiile artistice și literare care le erau proprii. Sursele pe care se bazează acest studiu sunt de natură literară, papirologică, epigrafică, arheologică, numismatică și iconografică (diverse reliefuri și statui reprezentând personaje cu preocupări literare sau filozofice).

Cetățile luate în considerație reprezintă, în primul rând, o unitate geografică (determinată de proximitate) și, în cea mai mare parte, de origine – fie ioniană (dintre care cele mai importante sunt Apollonia, Odessos, Tomis, Histria, Olbia, Pantikapaion, Sinope), fie doriană (Callatis, Mesambria, Chersones; Bizanț, Chalcedon, Heraclea). Cele două limite cronologice sunt reprezentate de momentul

---

*Rezumat al tezei de doctorat *La vie culturelle dans les cités grecques du Pont-Euxin* susținută de Mădălina Dana, la 18 iunie 2008, la École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), sub direcția profesorilor Zoe Petre și Christian Jacob.

fondării acestor cetăți (secolele VII-VI a.Chr.) și de epoca așa-numită a „invaziilor barbare”, când documentația, mai cu seamă cea epigrafică, cunoaște o diminuare drastică. O analiză diacronică, de-a lungul perioadelor arhaică, clasică, elenistică și imperială, mi s-a părut a fi cea mai adecvată atât pentru a pune în evidență transformările succesive induse în viața culturală de evenimentele politice și de evoluția economică a acestei regiuni, cât și pentru a măsura impactul raporturilor pe care Pontul Euxin le întreține cu restul lumii grecești asupra dezvoltării vieții culturale. Într-adevăr, analiza vieții culturale a cetăților grecești din această regiune nu trebuie limitată la aspectul strict local, fiindcă, prin complexitatea legăturilor care au existat întotdeauna între comunitățile grecești, ea comporta mai multe niveluri: o cetate anume, cu propriile ei instituții și instanțe culturale; spațiul pontic și propontic, unde relațiile dintre cetăți de aceeași origine sau cu interese comune de vecinătate duc la o mobilitate culturală remarcabilă; în fine, cadrul mai larg, egean și mediteranean, marcat de centre culturale importante care se dovedesc atractive deopotrivă pentru reprezentanții cetăților din Pont ca și pentru alți greci, cu care ponticii au astfel ocazia să intre în contact.

Prima parte a tezei privește viața culturală locală, începând cu unul dintre cele mai importante aspecte, și anume educația, cu cadrele (în primul rând gimnaziul) și actorii ei: efebi, *neoi*, gimnasiarhi, profesori de diferite discipline, „teoretice” și sportive. Au fost apoi tratate manifestările culturale: sărbători, spectacole teatrale și muzicale, concursuri și circuite în care cetățile din Pont își înscriau propriile jocuri (*agones*), încercând, mai ales în epoca romană, să ocupe un loc cât mai important în ierarhia agonistică a Imperiului. În al treilea rând, au fost luați în considerație așa-numiții „prietenii ai muzelor”, cu alte cuvinte personaje cu preocupări „intelectuale” fără a face întotdeauna din aceste preocupări o meserie, sau pentru care sursele – multe de natură iconografică, reprezentându-i cu unul sau mai multe rulouri de papyrus în mână sau cu alte obiecte din sfera intelectuală – nu sunt pe deplin edificatoare. Tot aici au fost tratați scriitorii locali și specialiștii (profesori, medici, arhitecți), locali sau străini, angajați de către o cetate din Pont și activi pentru o perioadă în această regiune. Analiza, în special pentru această primă parte, a progresat de la general (educație și manifestări culturale, câmpuri cărora le putem aplica un concept mai larg de „cultură și societate”) la particular: amatori de cultură (uneori foarte tineri), literați, scriitori și profesioniști în diverse domenii care presupuneau, în plus față de o educație generală, o formație specializată – altfel zis, de la cadrele sociale ale vieții culturale către actorii ei și, în fine, către producția culturală în sine (opere poetice, tratate tehnice, scrieri cu caracter istoric și/sau geografic etc.).

A doua parte a tezei a fost consacrată mobilității culturale, înscrisă într-o relație de tip centru-periferie (în care „centrul” este reprezentat, în realitate, de acele cetăți și curți regale unde se dezvoltă o viață intelectuală remarcabilă, precum Atena, Alexandria, Pergam, Smirna sau Efes), și creării de rețele între diversele centre și orașele din Pont. Au fost astfel tratate trimiterea de delegații și consultarea

de oracole (precum Delfi sau Delos, în epocile clasică și elenistică, sau Claros, în epoca imperială), ca și participarea concurenților din Pont la sărbătorile și concursurile organizate de diverse sanctuare reputate în Antichitate, printre care celebrele jocuri olimpice și pythice. Un capitol consistent a fost consacrat formării elitelor pontice în școlile filozofice ateniene, fie că era vorba de tineri aristocrați dornici să deprindă arta guvernării pentru a putea exersa un rol politic în cetatea lor de origine (cum a fost cazul viitorului tiran al Heracleei Pontice, Clearh, discipol al lui Isocrate și al lui Platon), fie de viitori filozofi și oratori care ajung, în unele cazuri, la conducerea școlii pe care o frecventaseră – este cazul lui Xenokrates din Chalcedon, scolarh al Academiei și succesori al lui Speusip, la rândul său nepot și succesori al lui Platon –, sau care fondează ei înșiși școli de renume, precum Diogene Cinicul, originar din Sinope și discipol al lui Antisthenes. Dar cum Atena este concuroasă, în epoca elenistică și mai târziu în epoca romană, de alte centre – curți ale regilor elenistici, cetăți înfloritoare din Asia Mică și bineînțeles Roma, capitala Imperiului, un al treilea capitol tratează circulația diversilor literați din Pont către aceste centre care devin la fel de importante ca și centrele consacrate, ba încă și mai atractive cu cât sunt mai aproape de Pont, din punct de vedere geografic – de exemplu, cele din Propontida sau cele din nordul Asiei Mici. Pânza de fond a acestei circulații a fost reprezentată de cadrul mai larg al relațiilor de ordin comercial și politic, religios sau personal. Pe lângă biografiile literaților originari din Pont, a fost de asemenea întreprinsă o sociologie intelectuală, pentru a stabili parcursul, comportamentul, relațiile diverse ale scriitorilor, filosofilor sau oratorilor cu egali lor – altfel spus, formele de sociabilitate savantă –, dar și evoluția lor în diverse cetăți sau la curțile monarhilor, cu scopul de a propune o geografie culturală a unei lumi multipolare și dinamice. Analiza mobilității culturale a permis, de asemenea, punerea în evidență a raportului strâns dintre mobilitate și viața culturală locală: în cetățile în care mobilitatea era facilitată – datorită poziției geografice, rețelelor economice, politice sau de altă natură –, se remarcă de asemenea un nivel ridicat sau cel puțin semnificativ al vieții culturale locale. Există, în plus, o diferență netă între cetățile din Bosforul Tracic sau de pe coasta meridională (cetăți care devin, la rândul lor, micro-centre atractive pentru alți greci din regiune și de unde sunt originari, de altfel, cei mai mulți dintre literații afirmați în străinătate) și cetățile de pe coastele de vest și de nord ale Mării Negre, despre care nu deținem la fel de multe informații de ordin cultural, cu două excepții: Callatis și Olbia, care au dat câteva nume importante în peisajul intelectual elenistic (Demetrios, Satyros și Herakleides Lembos – din Callais; Bion și Sphaïros, din Olbia). Această disimetrie este fără doar și poate o consecință a diferenței de accesibilitate dintre cele două regiuni: strâmtoarea Bosforului (loc de trecere înspre și dinspre Marea Neagră a tuturor corăbiilor) și coasta de sud a Pontului care, dintr-o altă perspectivă, putea fi văzută drept coasta de nord a Anatoliei, pe de o parte, și regiunea nord-vestică, mai izolată, mai greu de atins și aureolată de o reputație nu foarte măgulitoare, pe de altă parte.

Ajungem astfel la a treia parte a tezei, consacrată reprezentărilor despre Pontul Euxin și construcției unei identități regionale. Într-adevăr, fiecare societate își făurește în cursul istoriei sale o identitate care este în același timp afișarea unor valori importante în ochii săi și o vitrină unde aceleași valori sunt prezentate celorlalți. La această „identitate asumată” se adaugă aceea care îi este atribuită de către ceilalți, cu precădere în sursele literare. Am fost interesată mai întâi de reprezentarea geografică despre acest spațiu, înainte și după colonizarea Mării Negre de către ionieni și doriene (Pontul este, în general, văzut ca o margine a lumii, dincolo de care trăiesc neamuri barbare puțin cunoscute), ca și de construcția literară a periferiei de către autorii greci și romani la diverse epoci: Pontul este prezentat ca un spațiu dominat de frig și de cețuri, unde lumina artelor nu pătrunde, unde locuitorii vorbesc o limbă greacă stâlcită de accentul „barbar” – în caz că nu au uitat-o complet – și ajung să corupă chiar și purul dialect atic de la Atena. Am abordat apoi problema autoreprezentării elitelor locale și revendicarea elenității lor, prin intermediul „bagajului cultural” pe care îl împărțeau cu alți greci (origine, limbă și culte comune, conform celebrei definiții a lui Herodot [8.144], dar și alfabet, scriere, practica gimnaziului – simbol al elenismului pretutindeni unde ajung grecii, venerarea figurilor de seamă ale culturii grecești, în primul rând Homer, dar și Socrate sau Platon), pentru a trata la sfârșit problema existenței (sau nu) unei identități pontice. Prima remarcă ar fi aceea că *diversitatea* este o trăsătură esențială a spațiului pontic: grecii, care se revendicau cu mândrie ca ionieni și doriene, erau, deci, diferiți între ei, ca și „barbarii” din vecinătatea coloniilor grecești, la rândul lor un mozaic de neamuri: traci, geți, sciți, apoi sarmați, pe țărmurile de vest și de nord ale Pontului, paflagonieni și cappadocieni, pe coasta de sud. Într-un sistem de identități multiple, locuitorii cetăților pontice sunt greci în raport cu „barbarii”, și „pontici” în raport cu ceilalți greci. Ei sunt, în același timp, cetățeni ai orașului lor, locuitori ai regiunii, membri ai comunității Pontului (al cărei sentiment de apartenență la un spațiu comun se va deștepta, paradoxal, sub dominația romană), în fine eleni. Odată cu implantarea definitivă a puterii romane, o nouă identitate se suprapune tuturor identităților locale și regionale și le înglobează: grecii din Pont sunt, alături de ceilalți din Orientul elenizat, cetățeni ai Imperiului.

Fără pretenția de a fi epuizat subiectul, teza aceasta dorește să contribuie la dezvoltarea cercetărilor despre Pontul Euxin în trei puncte esențiale: punerea în discuție a prejudecăților – antice și moderne – despre îndepărtarea și izolarea ponticilor, sau chiar despre pierderea identității lor grecești; resituarea Pontului în mijlocul rețelelor de schimb ale lumii grecești, în special a rețelelor culturale; în fine, punerea în evidență a contribuției cetăților de la Marea Neagră la viața culturală a lumii grecești în ansamblul ei și în diferitele etape ale istoriei sale.